

УДК 343.131

Мельниченко Андрій Валерійович –
ад'юнкт наукової лабораторії
з проблем досудового розслідування
навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ

ЗАХИСТ ПРАВ ГРОМАДЯН ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПЕВНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ

Досліджено питання порушення права на захист підозрюваного та загальних принципів змагальності процесу. Окреслено труднощі оскарження стороною захисту рішення про повідомлення про підозру. Запропоновано доповнити чинне законодавство нормою, що має врегулювати проблему одночасного повідомлення про підозру та про завершення досудового розслідування.

Ключові слова: право на захист; змагальність процесу; підозрюваний; письмове повідомлення про підозру; постанова; клопотання.

Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України, що набув чинності 20 листопада 2012 р., він значно розширив можливості сторони захисту щодо охорони прав і свобод підозрюваної особи [1]. Закон не лише вивів змагальність процесу з формально закріпленого рівня (порівняно з Кримінально-процесуальним кодексом України зразка 1960 р.), а й передбачив для підозрюваного, його захисника чи законного представника можливість самостійно збирати докази під час проведення досудового розслідування.

Відповідно до ч. 3 ст. 93 КПК України, сторона захисту, представник юридичної особи, щодо якої здійснюють провадження, має право:

збирати докази шляхом витребування й отримання від органів державної влади, місцевого самоврядування,

підприємств, установ, організацій, службових і фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, актів перевірок, висновків експертів та ревізій;

ініціювати проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконання яких зможе забезпечити подання до суду належних і допустимих доказів.

Так, закріплення кримінальних процесуальних гарантій підозрюваного і його захисника під час проведення досудового розслідування стало однією з найбільш обговорюваних тем, яка потребує додаткового вивчення. Попри те, що КПК України діє вже майже чотири роки, чимало питань залишаються актуальними.

У працях вітчизняних і зарубіжних фахівців Ю. П. Аленіна, І. В. Басистої, Р. С. Белкіна, В. І. Галагана, В. А. Журавля, О. В. Капліної, Л. М. Лобойка, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, Д. Б. Сергєєвої, О. Ю. Татарова, В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька та інших висвітлено низку проблем, які виникають на стадії досудового розслідування, а саме: питання кримінального процесуального доказування, кримінальні процесуальні гарантії та діяльність захисника в кримінальному провадженні. Однак окремі дискусійні питання захисту прав громадян під час проведення певних процесуальних дій залишилися мало дослідженими.

Одним із недоліків КПК України є відсутність прямої можливості сторони захисту на оскарження письмового повідомлення про підозру. Так, Кодекс не визначає поняття «письмове повідомлення про підозру», а лише вказує випадки повідомлення про підозру, зміст, процедуру та строки його вручення, а також зміну повідомлення про підозру.

Згідно зі ст. 42 КПК України, підозрюваний – це особа, якій у порядку, передбаченому ст. 276–279 цього Закону, повідомлено про підозру; особа, затримана за підозрою в учиненні кримінального правопорушення; особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, але не вручено особисто внаслідок невстановлення її місцезнаходження, проте вжито заходів для вручення в спосіб, передбачений законом.

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої передано до суду в порядку, визначеному ст. 291 цього Кодексу, тобто після закінчення досудового розслідування. У п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено, що притягнення до кримінальної відповідальності – це стадія кримінального провадження, яка розпочинається з моменту повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення [1]. Аналіз вказаних норм і низки наукових праць дає можливість визначити, що письмове повідомлення про підозру – це кримінально-процесуальний документ, складений уповноваженими особами письмово, що має конкретні реквізити та форму, де викладено обставини вчинення особою кримінального правопорушення, у вчиненні якого її підозрюють, із зазначенням правової кваліфікації кримінального правопорушення, а також статті (частини статті) Закону України про кримінальну відповідальність.

Фактично повідомлення про підозру є кримінальним процесуальним рішенням слідчого або прокурора про притягнення особи до кримінальної відповідальності. Аналогічне положення наявне в КПК України 1960 р. [2], де підозрюваним було визнано особу, затриману за підозрою в учиненні злочину, а також особу, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого. Обвинуваченим вважали особу, стосовно якої було винесено постанову про притягнення як обвинуваченого, що містила зазначені вище дані щодо письмового повідомлення про підозру.

На стадії досудового розслідування особа, яка набуває статусу підозрюваного, має певні права та обов'язки. Насправді ж підозрюваний, щодо якого застосовано запобіжний захід, є досить обмеженим у низці передбачених Конституцією України прав. Серед них можна назвати права на свободу й особисту недоторканність, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, а також право вільно залишати територію України.

У ст. 303 КПК України подано вичерпний перелік рішень, дій (бездіяльності) слідчого або прокурора, які можна оскаржити під час досудового розслідування, і право на оскарження. Бездіяльність, зокрема, полягає у невнесенні відомостей про

кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення; не поверненні тимчасово вилученого майна; нездійсненні інших процесуальних дій, які він зобов'язаний реалізувати в певний строк. Сторона захисту може оскаржити рішення про: зупинення досудового розслідування; закриття кримінального провадження та/або провадження щодо юридичної особи; відмову у визнанні потерпілим; відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; зміну порядку досудового розслідування та продовження його за правилами, передбаченими гл. 39 цього Кодексу; рішення, дії чи бездіяльність під час застосування заходів безпеки.

Під час досудового розслідування скарги на інші рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора не беруть до уваги. Згідно зі ст. 314–316 цього Кодексу, вони можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження в суді.

За нормами ч. 4 ст. 304 КПК України, слідчий суддя має право відмовити у відкритті провадження, якщо скарга, подана на рішення, дію чи бездіяльність слідчого, прокурора, не підлягає оскарженню [1]. Тобто в КПК України визначено, що оскаржувати під час досудового розслідування письмове повідомлення про підозру заборонено, а можливість оскарження під час підготовчого провадження в суді – не конкретизовано.

Натомість у КПК України 1960 р. було зафіксовано право оскаржувати постанову слідчого або прокурора про притягнення як обвинуваченого. На стадії досудового розслідування подібні скарги суд також не розглядав. Вони були предметом обговорення в суді першої інстанції лише під час попереднього розгляду справи або розгляду її по суті. Однак важливо, що на таку процедуру було конкретне посилання в ст. 234 та 236 КПК України 1960 р. [2].

Норма щодо неможливості оскарження рішень слідчого або прокурора на стадії досудового розслідування суперечить і Конституції України, і безпосередньо нормам КПК України. Так, ст. 55 Основного Закону України гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів

державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 7 КПК України, зміст і форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, належить забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності. Згідно з ч. 3 ст. 110 КПК України, рішення слідчого, прокурора приймається у формі постанови. Таким чином, письмове повідомлення про підозру як вид кримінального процесуального рішення уповноваженої особи має право бути оскарженим, до того ж, незалежно від стадії кримінального процесу [1].

Окремі аспекти процедури оскарження повідомлення особі про підозру вже відображено в національному законодавстві. Так, слідчий суддя Комсомольського району м. Херсон Н. В. Стамбул розглянув у межах відкритого судового засідання скаргу щодо визнання незаконним повідомлення про підозру від 16 травня 2015 р. у кримінальному провадженні від 22 грудня 2012 р. № 12012230000000210 у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 365 Кримінального кодексу (КК) України [3]. Старший прокурор відділу прокуратури Херсонської області М. Г. Балук достовірно знав про внесення змін до ст. 365 КК України, відповідно до яких суб'єктом цього злочину може бути лише співробітник правоохоронного органу. Тому 14 травня 2015 р. він склав повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 365 КК України, притягнувши скаржника до кримінальної відповідальності за відсутності в його діях складу злочину. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 лютого 2014 р. № 746-VII [4] передбачає внесення змін до ст. 365 КК України, за якими цей злочин міг учинити лише спеціальний суб'єкт – працівник правоохоронних органів. У ст. 58 Конституції України визначено, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, окрім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують

відповідальність особи [5]. Згідно з рішенням суду, дії М. Г. Балуга щодо повідомлення про підозру визнали незаконними у зв'язку з відсутністю законних підстав для такого повідомлення.

На жаль, рішення суду, які відповідають чинному законодавству та міжнародно-правовим вимогам, є рідкістю. Переважно суд виносить рішення відповідно до ст. 303, 304 КПК України, якими відмовляє у відкритті провадження за скаргою на повідомлення про підозру.

Так, слідчий суддя Залізничного районного суду м. Львова Д. О. Боровков, розглянувши матеріали скарги щодо повідомлення про підозру від 13 вересня 2013 р. у кримінальному провадженні № 42012150030000014, ухвалив рішення про відмову у відкритті провадження за зазначеною скаргою.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., під час розгляду справ суди як джерело права застосовують Конвенцію і практику Європейського Суду з прав людини [6].

У ч. 1 ст. 6 Конвенції передбачено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або визначить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [7].

Під час розгляду в Європейському Суді з прав людини справи «Девейер проти Бельгії» було відмічено, що обвинувачення – це офіційне повідомлення особи компетентним органом державної влади про припустимість того, що вона вчинила кримінальне правопорушення [8].

Конституційний Суд України у рішенні від 23 травня 2001 р. № 6-рп/2001 вказав, що право на судовий розгляд належить до основних невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина. Це цілком відповідає Загальній декларації прав людини, де зазначено, що кожен у разі порушення його основних прав, наданих конституцією і законом, може розраховувати на їх ефективне поновлення шляхом звернення

до компетентних судових органів. Недосконалість інституту судового контролю за досудовим слідством не має перешкоджати оскарженню актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів державної влади [9].

Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9 [10] визначено, що «оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії (ст. 8), то суди під час розгляду конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції та в усіх необхідних випадках застосовувати Основний Закон України як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй» [10].

Винесення письмового повідомлення про підозру, а також можливість його оскарження має відповідати загальним засадам кримінального судочинства щодо охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Таким чином, кожного, хто вчинив кримінальне правопорушення, буде притягнуто до відповідальності в міру його вини. жодного невинуватого не буде обвинувачено або засуджено, жодну особу не буде піддано необґрунтованому процесуальному примусу і до кожного учасника кримінального провадження буде застосовано належну правову процедуру.

Проблемним аспектом захисту прав громадян під час проведення досудового розслідування є неспроможність сторони захисту реалізувати функції щодо збирання доказів невинуватості чи пом'якшення вини підозрюваного за допомогою фактичної подачі дієвих клопотань до слідчого, прокурора про проведення слідчих (розшукових) дій.

На сучасному етапі слідчі здійснюють досудове розслідування без обчислення його строків. У межах кримінального провадження збирають докази, проводять експертизи, викликають для надання пояснень особу, яку в подальшому можуть повідомити про підозру (однак процесуального статусу вона не має). На етапі, коли всю

доказову базу вже зібрано, слідчий переважно одночасно погоджує і повідомлення про підозру, і обвинувальний акт. Після цього особу викликають до органу досудового розслідування, де їй передають письмове повідомлення про підозру і здійснюють формальний допит. Після допиту їй та її захиснику оголошують про закінчення досудового розслідування, надаючи можливість ознайомитись із матеріалами кримінального провадження. Далі особі одразу вручають обвинувальний акт, що надає підстави вважати досудове розслідування завершеним. Звісно, під час допиту чи по його завершенню сторона захисту оголошує яке-небудь клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, однак слідчий одразу відмовляє в його задоволенні з формальних підстав. Навіть якщо сторона захисту подасть до суду скаргу на вказану постанову, то слідчий суддя, за наявності матеріалів кримінального провадження, з яких є зрозумілим, що досудове розслідування завершено, змушений буде відмовити в задоволенні такої скарги.

Для підтвердження цього наведемо приклад. В одному зі слідчих відділів управління Національної поліції в м. Київ здійснювали досудове розслідування кримінального провадження за фактом пособництва в підробленні офіційного документа і використання його підроблювачем. Йдеться про диплом про вищу освіту, виданий Національним авіаційним університетом, та додаток до нього.

Після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань слідчий здійснив усі необхідні на його думку слідчі (розшукові) дії щодо витребування оригіналів цих документів, забезпечив проведення необхідного експертного дослідження, отримав підтвердження відомостей із навчального закладу щодо невиявлення вказаного диплома та додатка, а також стосовно факту подання особою цього документа з метою працевлаштування.

Підозрювану особу викликали до службового кабінету, де слідчий разом із прокурором повідомив про підозру в учиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 358, ч. 4 ст. 358 КК України. Після цього було проведено

допит, під час якого підозрюваний зазначив, що в Національному авіаційному університеті він дійсно навчався на заочній формі. Водночас, чому в навчальному закладі відсутні необхідні документи, він пояснити не міг. Під час допиту захисник підозрюваного оформив клопотання про проведення допиту свідків – осіб, які навчались у той самий період, що і підозрювана особа. Слідчий одразу склав та вручив постанову про повну відмову в задоволенні клопотання на підставі того, що він вбачає недоцільним проведення зазначених слідчих дій, а зібрані докази достатні для направлення до суду обвинувального акта за цим кримінальним провадженням.

Пізніше підозрюваному та захиснику вручили повідомлення про завершення досудового розслідування, запит про надання зібраних ними інших доказів, а також надали матеріали кримінального провадження для ознайомлення, після чого було вручено обвинувальний акт.

Скаргу сторони захисту на вказану постанову про повну відмову в задоволенні клопотання відхилив суд, аргументувавши це тим, що досудове розслідування в кримінальному провадженні завершено, а обвинувальний акт подано до суду згідно зі ст. 291 КПК України.

Описані дії уповноважених осіб фактично свідчать про порушення прав на захист підозрюваного та загальних принципів змагальності процесу.

Таким чином, можна стверджувати, що письмове повідомлення про підозру слідчий або прокурор має виносити у формі постанови, яку можна оскаржити до суду, оскільки такі рішення уповноважених осіб проводять до порушення прав та законних інтересів особи, щодо якої його винесли. Можливості ж оскаржити це рішення під час проведення досудового розслідування, що може тривати досить довго (з урахуванням його зупинення у зв'язку з хворобою або на час виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва), особа не має.

Також чинний КПК України має передбачати виключні права сторони захисту щодо реалізації положень ст. 93 КПК України під час досудового розслідування. Необхідно внести

пропозиції відносно змін до КПК України стосовно направлення кримінального провадження до суду за ст. 291 КПК України, де варто зазначити, що обвинувальний акт потрібно вручити підозрюваному, його захиснику або законному представнику в строк не раніше десяти робочих днів після повідомлення особи про підозру, якщо сторона захисту не визнає можливим проведення цієї процедури раніше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1001-05/print1465033196677182>. – Назва з екрана.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/law/show/1001-05>. – Назва з екрана.
3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/law/show/2341-14>. – Назва з екрана.
4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції [Електронний ресурс] : Закон України від 21 лют. 2014 р. № 746-VII. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>. – Назва з екрана.
5. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print1445341504479017>. – Назва з екрана.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/law/show/3477-15>. – Назва з екрана.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від

4 листоп. 1950 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Назва з екрана.

8. Рішення від 27 лютого 1980 р. у справі «Девейер проти Бельгії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/deveer-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>. – Назва з екрана.

9. Рішення Конституційного суду України від 23 травня 2001 року № 6-рп/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-01>. – Назва з екрана.

10. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя [Електронний ресурс] : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листоп. 1996 р. № 9. – Режим доступу: <http://zakon.golovbukh.ua/regulations/8435/8437/465964/>. – Назва з екрана.

Andrii Melnychenko – Postgraduate Student of the Science Laboratory on the Problems of Pre-Trial Investigation of Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs

Protection of Human Rights in Conducting Certain Proceedings

Article provides analysis of citizens' rights protection aspects in the course of proceedings including the notification of suspicion.

One of these aspects is defined as failure of the defence to appeal against specific decisions made by the prosecution. Article 303 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (CPC) does not stipulate the possibility to appeal against the written notification of the suspicion which is undoubtedly the decision made exclusively by the authorized person. This decision according to the Article 110 of the CPC must be presented as a resolution without any contradictions to Articles 8 and 55 of the Constitution of Ukraine defining its norms as the ones of direct action and guarantee of